

laboratorium for C_{14} – datering, der var det første i Europa (s. 479). Endelig behandler Erik Bille Hansen i bindets sidste kapitel (XIII, 489-536) plantefysiologien, genetikken og mikrobiologien, med en udførlig omtale af ikke mindst Johannsens arvelighedsforskning og Boysen Jensens opdagelse af vækststofferne, der faar læseren til at spekulere paa, hvor nobelpriserne blev af.

Envoi

Københavns Universitets Historie 1479-1979 repræsenterer et uhyre stort arbejde af hele hærskaren af forfattere, men ikke mindst af redaktørerne, der i praksis ogsaa har været værkets forlæggere (det er i kommission hos Gads Forlag). Dette er al beundring værd, og man kan kun sørge over, at Svend Ellehøjs tidlige død berøvede ham glæden ved at se det færdige resultat. Ogsaa det omfangsrige billedmateriale fortjener stor anerkendelse, ligesom baade papir, tryk, og indbindingen i det grønne shirting med de sorte titelfelter er af kvalitet. Det kan heller ikke lægges redaktørerne til last, at de enkelte bind og de enkelte kapitler ikke er blevet lige perfekte. Dette afspejler simpelthen KU's aktuelle videnskabelige stade, og der er kun grund til at glæde sig over, at saa mange af forfatterne har kunnet præsentere læseværdige afsnit fulde af baade information og jugement. Med forventning ser man frem til de resterende bind om den almene universitetshistorie, juristerne og klassikerne, og til bibliografien i det afsluttende bind, der forhaabentlig ogsaa vil indeholde det sagregister, som vil gøre værket til en uundværlig opslagsbog.

Olaf Pedersen

MARTIN SCHWARZ LAUSTEN: Reformationen i Danmark. København, Akademisk Forlag, 1987 217s. Kr. 148.

Christian den 3. og kirken (1537-1559). Studier i den danske reformationskirke 1. København, Akademisk Forlag, 1987, 246s. Kr. 175.

Biskop Peder Palladius og kirken (1537-1560). Studier i den danske reformationskirke 2. København, Akademisk Forlag, 1987, 452s. Kr. 350.

Disse tre bøger, som Schwarz Lausten har udsendt samme år, er jubilæumsbøger. Ganske vist plejer man at sige, at reformationen blev indført i 1536, og den førstnævnte af dem, *Reformationen i Danmark*, er da

også fremgået af en forelæsningsrække, forfatteren har holdt på Folkeuniversitetet i 1986. Men 1987 er 450-året for reformationskirkens tilblivelse. I efteråret 1537 blev de første lutherske biskper indviet, kongen underskrev Kirkeordinansen, loven for den nye kirke, og Universitetet blev luthersk læreanstalt. *Reformationen i Danmark* er en syntese, der vil redegøre for den danske reformations religiøse, politiske og sociale forudsætninger, for reformationskampen og reformationens officielle indførelse, for det nye kirkestyre, den nye tro og for følgerne af konfessionsskiftet i det danske samfund. Den henvender sig til en bred kreds. De to andre om kongen og biskoppen er med fodnoter. De går i dybden med reformernes gennemførelse og skabelsen af den nye kirke.

Bogen om det samlede reformationsforløb betegner naturligvis en kraftig udvidelse af viden og indsigt i forhold til den tidligere jubilæumsbog, P. Severinsen: *Hvordan reformationen indførtes i Danmark*, fra 1936. Schwarz Lausten har kunnet øse af megen forskning fra den mellemliggende tid, herunder sin egen. En fyldig kilde- og litteraturliste til de enkelte kapitler bag i bogen giver en oversigt over både denne nye og den ældre forskning. Derimod er selve grundopfattelsen af, hvad reformationen var, og hvad den betød, ikke ændret i forhold til Severinsen. Schwarz Lausten er fast forankret i den lutherske tradition. Det er underforstået, at udsigtspunktet er nutidens danske folkekirke, endemålet for det der begyndte i 1537, og der er god mening i, at det er den lutherske kirkes begyndelse og ikke Christian III's endelige erobring af landet, der fejres som jubilæum. Teologerne og deres skrifter er meget centrale emner. Der tales bogen igennem om hele reformationsrøret i befolkningen som »den lutherske bevægelse«. Reformationen var en »folkesag« i den forstand, at alle større byer sluttede op om prædikanterne eller var berørt af deres forkyndelse (f.eks. s.42 og 203). Det var nemlig »en ren købstadsbevægelse« (s.44).

Det er naturligvis fuldt legitimt at videreføre den lutherske tradition i historieskrivningen og at mene, at Luther og hans danske efterfølgere har klarlagt den sande evangeliske vej til sjælenes frelse. Men de vanskeligheder, som dette grundsyn bereder forfatteren i hans bestræbelser på at give en dækkende og nuanceret beskrivelse af en kaotisk tid, falder i øjnene, når man søger efter sammenhæng og konsekvens i bogen. At tale om – eller underforstået gå ud fra – reformationsrørelserne som én samlet luthersk bevægelse lader sig kun gøre ved at nedtone de åbenbare modsætninger, der både kom til udtryk i handlinger og synspunkter. Niels Knud Andersens dokumentation af forskellene på det teologiske læreplan (*Confessio Hafniensis*, 1954) omtales naturligvis redeligt, og det hedder, at »de danske prædikanter hørte til den humanistisk-reformatori-

ske bevægelse, som på afgørende punkter afveg fra Luthers teologi« (s.70). Der gives nogle eksempler herpå – retfærdiggørelsen, skriftprincippet – men når det så kommer til prædikanternes opfattelse af bl.a. øvrigheden bliver det til, at »også« her »udtrykker de sig lidt anderledes« end Luther (s.72). Sagen er, at prædikanterne også på dette punkt afveg afgørende fra Luther derved, at de satte betingelser for pligten til lydighed mod øvrigheden. Man skulle adlyde den i det, »der ikke er imod Gud«. Hvis man som Schwarz Lausten vil tillægge prædikanterne og i det hele taget teologien og forkyndelsen en så afgørende rolle i hele forløbet i denne tid, præget som den var af uro, opstande og borgerkrig, og man vil tale om reformationen som en »folkesag«, kan det ikke være uden betydning at få præciseret, hvilken øvrighedsopfattelse der direkte og indirekte kom til udtryk i forkyndelsen. Synspunktet på lydigheden var et stykke praktisk teologi – og det vil i de tider også sige samfundsopfattelse – som var særdeles aktuel. Bønder og borgere har ikke haft behov for at få de sociale misforhold skildret af prædikanterne, dem kendte de alt for godt selv, længe før prædikanterne tog fat. Men i det omfang folk har ladet sig påvirke af forkyndelsen, har de altså modtaget indtryk af den gejstlige lærerstands og øvrighedens indre splid, og de har hørt synspunkter hos prædikanterne, der har kunnet bekræfte deres egne erfaringer om de højere stænders krænkelse af den gamle, guddommelige orden. Som bekendt var der et stort antal bønder og borgere, som ved deres handlinger – opstande og opstandsforsøg – viste en stillingtagen til tidens voksende misforhold. Noget må der være foregået i hovedet på disse mennesker. Om bønderne siger Schwarz Lausten kun, at vi ikke ved, om de »som helhed var grebet af de reformatoriske ideer«, og i hvert fald blev disse hurtigt kædet sammen med »politiske oprørsplaner« (s.88). Politiske oprørsplaner kunne ikke eksistere løsrevet fra tidens almene forestillinger om samfund og øvrighed. Man må undlade at tillægge disse mennesker nutidens tankegange. De har hørt en forkyndelse, som de måtte forstå ud fra deres forudsætninger, og det bliver i denne sammenhæng mindre interessant, hvorvidt prædikanterne efterhånden blev bevidst om deres teologis afvigelser fra Luther og hvordan de senere tilpassede sig den sejrende lutherdom. For spørgsmålet om forkyndelsens øvrighedskritiske virkninger i befolkningen er det heller ikke så vigtigt, om prædikanterne bevidst har søgt at spille på den folkelige utilfredshed og udnytte den almindelige uvilje imod højgejstligheden, der førte sig frem »klædt i silke og guldindvirket skrud, mens de fattige omkommer af sult og kulde«, som Frands Vormordsen udtrykker det. Hvis synsfeltet flyttes fra teologerne til »folkesagen« er det andre ting, end teologiens udvikling, der kommer i fokus.

Samtiden var af den opfattelse, at befolkningens politiske oprørsplaner blev tænkt og forstået inden for tidens forudsætninger. Politikere, der var interesseret i at udnytte befolkningens desperate utilfredshed, slog på de reformatoriske strenge. Både Christian II i udlændigheden og senere oprørslederne i København og Malmø appellerede til befolkningen om at kæmpe i den kristne friheds navn, d.v.s. som et jordisk anliggende, ikke Luthers åndelige frihed. Da Christian III havde sejret på Fyn i 1535, og hans landgang på Sjælland kunne ventes, skrev oprørslederne her til hele Sjællands befolkning, at de nu skulle belave sig på at forsvare »den kristelige frihed, som nu er givet jer igen«. De har øjensynlig ment, at bønderne var i stand til at ræsonnere over tidens politisk-religiøse ideer. Det forstyrrer billedet af reformationens røre som »den lutherske bevægelse« og det, der greb befolkningen, som »de lutherske tanker«.

Til alt dette kommer overhovedet det problematiske i at udelukke bønderne – op imod 90% af befolkningen – fra en fremstilling, der vil skildre reformationens politiske og sociale forudsætninger – for slet ikke at tale om »folkesagen«. I betragtning af at mange byer synes at have været meget lidt berørt af prædikanternes forkyndelse, og at det i de berørte byer langt fra var alle, der deltog på deres side, bliver der kun nogle ganske få procent af befolkningen tilbage til folkesagen. Vil man bruge dette moderne udtryk – og Schwarz Lausten gør det naturligvis med en vis distance – måtte det snarere gælde bønderne. De var i organiseret bevægelse. »Bønderne og almue udi Jylland og andetsteds i riget har taget dem for... at gøre tilsammen forbund og forpligtelse med deres løfte og åbne beseglede brev, besønderlig mod den hellige kirke og Danmarks riges prælater... som ikke tilforn i mands minde i så måde sket eller gjort er her i riget«, skrev rigsrådet til kongen i 1527. »Bønder og almue« er den sædvanlige betegnelse i officielle kilder for den socialt meget sammensatte landbefolkning. Det må være et udslag af Schwarz Laustens faste forankring i den mening, at bønderne var uden for de organiserede reformationenens bevægelser, der får ham til at skrive »borgere og almue« i stedet for »bønder og almue« på side 39, hvor han citerer denne kilde. Den er trykt i *Nye Danske Magazin* V, 1827, s. 215f.

Schwarz Lausten skriver, at prædikanterne på mange områder viser, »hvorledes den katolske kirkes ledere har forenet en falsk kristendom med grov udbytning af lægfolket« (s. 77). Han karakteriserer borgerkrigen 1534-36 som »først og fremmest et opgør om klasseinteresserne«, »en blodig klassekamp« (s. 95f). Det får ham desværre ikke til at overveje, hvordan disse klasse modsætninger er blevet opfattet og formuleret i hovedet på de implicerede. Bønder og borgere må nødvendigvis have gjort sig tanker om, med hvilken ret og på hvilket grundlag i forhold til

stændersamfundet og dets religiøse begrundelse, de gjorde oprør. Men deres handlinger viser, at de ikke havde de rette lutherske meninger, og det må vel være derfor, de ikke falder ind under det, Schwarz Lausten forstår ved reformatorisk bevægelse.

Hvad bevægelserne i byerne angår, må det beklages, at Schwarz Lausten har valgt helt at se bort fra en af de vigtigste bøger om dette emne, der er kommet i mange år, Henrik Lundbak: »... *Såfremt som vi skulle være deres lydige borgere*«. *Rådene i København og Malmø 1516-1536 og deres politiske virksomhed i det feudale samfund*, 1985. Den nævnes i litteraturlisten, men dens resultater er ikke inddraget i fremstillingen. Lundbak fremhæver forskellen mellem byrådenes stilling i Malmø og København og deres forskellige muligheder for at opfange de kræfter, der blev udløst ved, at de reformatoriske tanker gjorde den hidtil for absolut ansete lydighedspligt mod øvrigheden til noget relativt. Det lykkedes for byrådet i Malmø, men ikke i København, hvor Vor Frue Kirke udgjorde en for stærk politisk og økonomisk hindring. Derved opstod her et modsætningsforhold mellem den yderliggående del af den evangeliske bevægelse og rådet. Det blev i stedet de handlendes og håndværkernes sammenlutninger, der kom til at stå som eksponenter for viljen til reformationens gennemførelse, en parallel til det mønster, der kendes fra Tyskland. Havde Schwarz Lausten forholdt sig til disse resultater, kunne vi også være sluppet for igen at få præsenteret de gamle misforståelse: Paul Helgesen siger *ikke*, at Ambrosius Bogbinder og de andre personer, han nævner, »gik i spidsen for optøjerne«, billedstormen i Vor Frue Kirke i 1530. Han siger, at »efter hvad man sagde«, var de hemmelige bagmænd. Det har Severinsen læst korrekt i jubilæumsbogen fra 1936. Det er også forkert, at »flere af dem var rådmænd i bystyret« (s. 49). Afgørende for forståelsen er det netop, at Ambrosius Bogbinder var alene i rådet om den rabiate holdning i København i modsætning til situationen i Malmø.

I de sidste afsnit skildrer Schwarz Lausten årene efter 1536. Hovedvægten er på teologi og lovgivning og statsmagtens løsning af de mange opgaver, den overtog fra kirken. Han kommer også ind på problemerne med at få befolkningen til at antage den nye lære. Han skriver f.eks.: »Ingen kan sætte skarpe grænser for, hvornår landet var blevet »gennem-evangeliseret« – om det nogen sinde er sket« (s. 148). Hvor blev nu den lutherske folkesag af? Bogen slutter dog luthersk-optimistisk: »Først med tiden trængte det evangeliske budskab igennem.« Den antydede skepsis over for om befolkningen nogensinde er blevet egentlig luthersk er nok velmotiveret. Forfatteren kunne have opnået en ganske anderledes fylde i skildringen af denne problematik, hvis han havde gjort sig bekendt med den internationale kulturforskning, der netop i vid udstrækning har

beskæftiget sig med 1500-tallet og med forholdet mellem mundtlig kultur og den lille elites skriftlige kultur og problemerne med at udforske de ikke-skrivende lags historie. Nu er Schwarz Laustens baggrund teologien og kirkehistorien, og det er prisværdigt, at han har ønsket at se reformationen i en bred sammenhæng og tilføre denne sin særlige ekspertise. At der er tale om en populær bog og en syntese betyder naturligvis, at han i meget har måttet støtte sig på andres forskning. Men syntesen kalder også på opmærksomhed over for, hvilke rammer og grænser, de udtalte og underforståede grundholdninger sætter for fremstillingen. Schwarz Lausten er den mest kompetente moderne repræsentant for den tradition, der siden Arild Huitfeldt har præget opfattelsen af den danske reformation. Som det vil fremgå nedenfor, sætter den tradition fortsat værdifulde frugter inden for sine rammer. Det har været hensigten med det hidtil sagte at påpege, at samme tradition skaber nogle tilsyneladende uoverstigelige barrierer, når det gælder en fremstilling af reformationens religiøse, politiske og sociale forudsætninger og følger i det danske samfund.

I de to studier i den danske reformationskirke er de overordnede sammenhænge skudt i baggrunden. Studierne udfolder sig med et væld af detaljer og citater inden for de teologiske og kirkehistoriske rammer, hvor Schwarz Lausten er på hjemmebane. Den første af bøgerne handler om Christian III's kirkestyre i teori og praksis, om lovgivning, kirketugt og censur. Den anden skildrer Peder Palladius' virke som biskop over Sjællands Stift og professor ved Universitetet og hans funktion som kongens rådgiver i teologiske og kirkelige anliggender. De to bøger supplerer hinanden. Der kan i nogle henseender være god mening i at bruge de to hovedpersoner som indgang til delvis de samme emner, men det er ikke specielt læservenligt, for man vil ofte være i tvivl om, i hvilken af bøgerne man skal søge et bestemt emne, og det er ikke altid indlysende, hvorfor noget står i den ene bog og ikke i den anden. Eksempelvis skal man finde Palladius' synspunkter vedrørende forholdet mellem verdslig øvrighed og kirke i Christian III-bogen. Det samme gælder hans opfattelse af Djævelens betydning, hvor han som Luther var overbevist om Djævelens uafsladelige kamp imod Gud og angreb på menneskene og om samme afskums dobbeltrolle som Guds modstander og bøddel. Bøgerne er mærkværdigvis det første større arbejde om Peder Palladius siden A. C. L. Heibergs bog fra 1840. Schwarz Lausten leverer mere end en biografi. Der er en biografisk oversigt, men ellers går det løs med Palladius' synspunkter og arbejde.

Navnlig *Christian den 3. og kirken* beskæftiger sig meget med forholdet

mellem statsmagt og kirke eller sagt på en anden måde: med hvordan Luthers tanker om det verdslige og det åndelige regimente kom til at fungere i praksis. Schwartz Lausten viser, hvor altdominerende kongen var i kirkestyret. Han nøjedes ikke med at beskytte kirken og sikre evangeliets frie løb, som Luther havde tænkt sig øvrighedens rolle. Han styrede kirken med fast hånd, også i afgørelsen af teologiske lærespørgsmål, hvor han gang på gang greb ind for at dreje afgørelserne i den retning, han selv anså for den rette evangeliske, noget der hverken efter Luthers eller Melanchthons mening var kongens opgave. Palladius' opfattelse af den verdslige øvrigheds rolle over for kirken svarede til Melanchthons og dermed til den virkelighed, Palladius befandt sig i. Det var generelt regeringens officielle synspunkt, at Luther og Melanchthon udgjorde en enhed. Både kongen og Palladius ville helst ignorere de forskelle fra Luthers lære, som efterhånden viste sig hos Melanchthon, og som bedre svarede til den politiske og – hvad rentespørgsmålet angik – den økonomiske virkelighed. Hvis man vil udtrykke et af bøgernes hovedresultater skarpere, end forfatteren nok vil bryde sig om, kunne man sige, at det dokumenteres, at Luthers skrivebordskonstruktion om de to adskilte regimenter ikke kunne bruges i den politiske virkeligheds verden. Hvilket naturligvis ikke betyder, at den ikke fik betydning her.

Christian III-bogen tegner det hidtil bedste billede af kongen som person og politiker, dybt engageret i åndelige sager som han var. Bibelens indhold var for ham entydigt og ligetil, blot det blev læst enfoldigt uden fornuftens kritiske indvendinger. Forestillinger om syndens store byrde optog hans tanker. Lærestridigheder blandt de lutherske teologer oprørte ham i ganske særlig grad, for han så heri tegn på dommedags nærhed og Satans store magt i verden. Schwarz Lausten skildrer kongen som »en typisk bibelbundet fyrstelig lægmandsteolog« med en ortodoks luthersk læreopfattelse (s. 37). Fuld af ansvarsfølelse over for kirken mente han selv, at det var hans pligt at styre kirken og regere efter det forbillede, de gammeltestamentlige præstekonger har efterladt sig. Han har øjensynlig ikke selv set nogen modsætning imellem dette og Luthers lære om de to regimenters adskillelse.

Som kongens rådgiver beskæftigede Palladius sig bl.a. med de ekstraordinære bededage, kongens ønskede afholdt. Christian IIIs motiver hertil er interessante, fordi de kaster lys over, hvad politik var i denne tid. Kongens ønskede Gud påkaldt imod onder og takket, når han hjalp. Det kunne dreje sig om at afværge kritiske situationer i uden- og indensrigspolitikken, om at dæmpe den guddommelige vrede, der gav sig udslag i sygdomsepidemier, dyrtid eller farer for den lutherske konfession hjemme eller i udlandet. Anråbelsen af Gud skulle være en samlet

kraftanstrengelse og derfor foregå ens og på samme tid over hele riget. Palladius skulle foreslå en særlig egnet bibeltekst og emne til hver enkelt bededag, alt efter hvad det var, der skulle opnås. Når kongen havde godkendt forslaget, sendtes materialet til hver biskop, der skulle sørge for, at samtlige sognepræster i stiftet modtog kopier af kongens befaling og Palladius' tekst. Disse afsnit om kongens selvopfattelse og hans syn på kongegerningens praksis vil være nyttig læsning for historikere med hang til at tillægge tidligere tiders beslutningstagere en politisk bevidsthed indrettet efter nutidens forestillinger om menneskelivets vilkår og muligheder.

Schwarz Lausten skriver, at bisperne på visitatserne ikke først og fremmest rejste ud som kirkens repræsentanter, men som kongens (Palladius-bogen s. 151). De skulle forklare bondebefolkningen den evangeliske kristendom, det nye samfundssyn og de følger, dette skulle have for præst, degn og menighed (s. 154). Det havde været interessant i denne forbindelse at få at vide, hvad forfatteren mener, at indoktrineringen af dette nye samfundssyn kom til at betyde for det, han i Reformationsbogen kaldte borgerkrigens »opgør om klasseinteresser«. Hvad kom der ud af dette opgør? Og hvilke faktiske virkninger for magten i samfundet fik kirkepolitikken til trods for – eller måske netop på grund af – kongens og den nye gejstligheds overbevisning om at kende sandheden og gøre det rette? Læserne må selv ræsonnere over disse sammenhænge. Man kan ikke få både i pose og sæk, og Schwarz Lausten har med de to bøger givet os et stor materiale i hænde, hvoraf der her kun har kunnet gives nogle smagsprøver. Bøgerne kan også bruges som en indgang til den flittige Palladius' store forfatterskab, for mange af hans skrifter refereres og kommenteres. Palladius-bogen bringer desuden en række kilder som bilag. Ingen, der vil beskæftige sig med reformationstiden, kan komme uden om de to bøger.

Alex Wittendorff

HENRY KAMEN, *European Society, 1500-1700*. London, Hutchinson 1984. – 333 s.; \$14.95).

SHELDON J. WATTS, *A Social History of Western Europe, 1450-1720*. London, Hutchinson 1984. – IX + 275 s., ill.; \$7.95.

GÖRAN RYSTAD, *Religionskrige og enevælde. Politikens verdenshistorie (Hovedred. E. Bjøl) bind 12*. Kbh., Politikens forlag 1985. – 336 s., ill. – 313 kr. (subskription).